

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

КИРПИТА ТАМАРА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 821.111- 312.9.09

**ЖАНР ПОВІСТІ ТА РОМАНУ-ФАНТАЗІЇ В АНГЛІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

10.01.04 – Література зарубіжних країн

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Дніпро – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі зарубіжної літератури Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор філологічних наук, професор
Скуратовська Людмила Іванівна

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, доцент
Чернокова Євгенія Семенівна
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна,
професор кафедри зарубіжної літератури і класичної
філології

кандидат філологічних наук, доцент
Криницька Наталія Ігорівна
Полтавський державний педагогічний інститут
імені В.Г. Короленка, доцент кафедри романо-
германської філології

Захист відбудеться «14» травня 2021 р. об 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 08.051.12 у Дніпровському національному університеті імені Олеся Гончара (49027, м. Дніпро, пл. Тараса Шевченка, 1, Палац студентів ДНУ).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (49050, м. Дніпро, вул. Казакова, 8).

Автореферат розіслано « _____ » _____ 2021 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

О. В. Левченко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Досвід і практика сучасного літературознавства – пильна увага дослідників до літературних феноменів, які до цього вважалися другорядними й знаходилися на маргінесі історико-літературного процесу. У ХХ столітті фантастика в різних її проявах стає літературним мейнстрімом, поєднуючи елітарне та масове мистецтво, письменників «високого» модернізму з пошуками постпостмодерністів сьогодення. Тим важливішим видається дослідження художньої природи фантастичного, витoki якого, вочевидь, слід шукати в класичній літературі.

Англійська фантазійна література другої половини ХІХ – початку ХХ століття потребує багатоаспектного наукового вивчення тому, що саме в ній було сформовано історико-літературну традицію, продовженням і розвитком якої є більшість проявів сучасної літературної фантастики: наукова фантастика, філософська фантазія, «фентезі», література жахів, трилер, «оповідання про привидів» та багатьох інших. Значна кількість ґрунтовних праць зарубіжних і вітчизняних літературознавців стосується джерел окремих жанрів, зокрема канонів готичного роману, а також пошуку та дослідженню окремих структурно-семантичних елементів художніх творів (символів, концептів, мотивів тощо). Причому дослідників здебільшого цікавить сучасна фантастика (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). У зв'язку з цим виникає необхідність приділити увагу художнім особливостям фантазійної літератури та її реалізації в прозових жанрах англійської літератури другої половини ХІХ – початку ХХ століття. Представлена робота пов'язана насамперед з теорією фантастичного (Р. Барт, Ж. Женетт, Р. Желязни, Р. Каюа, Дж. Клот, С. Лем, Е. С. Рабкін, Ж.-П. Сартр, В. Скотт, Дж. Р. Р. Толкін, Ц. Тодоров, Е. М. Форстер та ін.), питаннями жанрової специфіки та різноманітності фантастики (К. Андреев, Є. Брандіс, В. Гаков, Г. Гуревич, В. Гопман, Ю. Кагарлицький, Н. Кирюшко, О. Ковтун, Р. Лахманн, І. Лімборський, Н. Мельник, К. Менлав, Р. Нудельман, А. Нямцу, Є. Тамарченко, Т. Чернишова, Н. Чорна та ін.). В Україні теоретичні та історико-літературні аспекти становлення і розвитку світової фантастики є предметом наукових праць О. Горенко, Є. Канчури, Н. Криницької, М. Назаренка, А. Нямцу, В. Пузія, Т. Рязанцевої, О. Тихомирової, О. Філоненко, В. Яремчук та ін. Також слід відзначити теоретичні праці Т. Бовсунівської з типології прози та розвідки з питань класифікації фантастичних жанрів О. Стужук та Ю. Єгорової. Жанрові особливості готичного роману вивчають О. Матвієнко, О. Білоус, В. Качуровський, С. Левітас, І. Лімборський, Х. Пастух, А. Рудковська. Компаративістські грані творчості українських п-ф досліджують І. Гречаник, Н. Логвіненко, М. Назаренко, С. Олійник, В. Пузій, Р. Ткаченко та ін.

Другу половину ХІХ – початок ХХ століття було обрано об'єктом аналізу тому, що, по-перше, у цей період в англійській літературі завершується формування традиційної системи прозових жанрів, а, по-друге, саме цей час ознаменований переосмисленням та переоцінкою цінностей, викликаних значними науковими та суспільними зрушеннями: зароджуються нові художні тенденції, що вповні

проявилися у модернізмі ХХ ст. Релігійна, естетична й моральна криза призвели до пошуків нової істини, інтересу до надприродного, до визначення межі можливостей людини. Це був час, коли спиритизм став предметом серйозного наукового запиту, а письменників неможливо було розділити на «реалістів» та «фантастів» – твори про чудесне й незвичайне створювали не лише такі визнані фантасти, як Дж. Макдональд, В. Ірвінг і Г. Веллс, але й такі письменники, як Ч. Діккенс, В. М. Теккерей, Г. Мелвілл і Марк Твен. Цілком різних, іноді протилежних за естетичними та ідейними настановами письменників, поєднує спільна інтенція: звернення до фантастики та фантастичного як до необхідного інструментарію художнього пізнання світу.

Об'єктом дослідження було обрано повісті Р. Л. Стівенсона «Маркгейм» (Markheim, 1884) і «Дивна історія доктора Джекілла та містера Гайда» («The Strange Case of Dr Jekyll and Mr Hyde», 1886), роман «Володар Баллантрає» («The Master of Ballantrae», 1889), оповідання «Олалла» («Olalla», 1885), повісті Дж. Т. Шерідана Ле Фаню «Зелений чай» («Green Tea», 1872) і «Знайомий» («The Familiar», 1872), оповідання «Дитина, викрадена ельфами» («The Child that Went with the Fairies», 1870), повість «Кармілла» («Carmilla», 1872) і роман «Дядько Сайлас» («Uncle Silas», 1864), оповідання М. Р. Джеймса «Ясен» («The Ash-Tree», 1904), повість Г. Джеймса «Оберт гвинта» («The Turn of the Screw», 1898), а також роман Дж. Стівенса «Глечик золота» («The Crock of Gold», 1912). Оскільки в англійській критиці жанр частини цих творів визначається як «novella», то в нашому дослідженні будемо оперувати терміном «новела» як синонімічним до «повісті».

Предметом дослідження є художні особливості англійської фантазійної літератури другої половини ХІХ–початку ХХ століття.

Метою цієї роботи було виявити й проаналізувати художні особливості англійської фантазійної літератури кінця ХІХ–початку ХХ століття в контексті історико-літературної жанрової традиції.

Згідно з поставленою метою сформульовано такі **завдання дослідження**:

- розглянути та систематизувати погляди теоретиків літератури на фантазію як метажанр і категорію художнього мислення;
- узагальнити підходи до класифікації фантастичних жанрів та обґрунтувати жанровий поділ англійської фантастики періоду, що розглядається;
- визначити поетикальні особливості та художню семантику «різдвяних історій» Р. Л. Стівенсона, повісті «Дивна історія доктора Джекілла та містера Гайда», а також специфіку використання елементів фантастичного в історичному романі «Володар Баллантрає»;
- виявити трансформації готичного роману в «історіях про привидів», повісті про вампірів «Кармілла» та фантазійному романі «Дядько Сайлас» Дж. Ш. Ле Фаню й долучити до аналізу містичний трилер М. Р. Джеймса «Ясен» у порівнянні з «історіями про привидів» Ле Фаню;
- розкрити специфіку фантастичного в містико-психологічній повісті Г. Джеймса «Оберт гвинта»;
- проаналізувати особливості ранньомодерністської фентезі в романі Дж. Стівенса «Глечик золота».

Теоретико-методологічною основою є праці таких видатних письменників і теоретиків літератури та культури, як Р. Барт, Ж. Женетт, Р. Желязни, Р. Каюа, Дж. Клют, С. Лем, М. Бахтін, Ю. Лотман, Е. С. Рабкін, Ж.-П. Сартр, В. Скотт, В. Соловйов, Дж. Р. Р. Толкін, Ц. Тодоров, Е. М. Форстер та ін. Сучасні тенденції у визначенні типології фантастичної літератури узагальнені на матеріалі праць таких дослідників фантастики, як К. Андреев, С. Брандіс, В. Гаков, Г. Гуревич, В. Гопман, Ю. Кагарлицький, О. Ковтун, Р. Лахманн, І. Лімборський, О. Матвієнко, Н. Мельник, К. Менлав, Р. Нудельман, А. Нямцу, Є. Тамарченко, М. А. Фабрізі, Т. Чернишова, Н. Чорна та ін. Для виявлення семантичної та поетикальної спорідненості та розбіжностей фентезі й чарівної казки використано праці О. Ковтун, С. Лема, В. Проппа. Праці О. Лосєва та Є. Мелетинського залучені до висвітлення ролі міфологізму у формуванні ранньомодерністської фентезі, а при дослідженні філософсько-естетичного контексту – роботи Е. Берка, Ю. Крістевої, Ф. Ніцше, К. Розенкранца, К.-Г. Юнга, З. Фрейда.

Методи дослідження зумовлені його метою та завданнями. Оскільки шлях дослідження пролягає через аналітичне «зчитування» поезики до виявлення глибинних шарів семантики, дискусійних моментів, морально-філософської, емоційно-психологічної, естетичної проблематики, у роботі використано системний підхід, який передбачає застосування різних методів: формального (дослідження використаних художніх прийомів і засобів у повістях Р. Л. Стівенсона «Маркгейм» і «Дивна історія доктора Джекілла та містера Гайда», його романі «Володар Баллантре», романі «Дядько Сайлас» і повістях «Зелений чай» і «Знайомий» Дж. Ш. Ле Фаню), інтертекстуального (виявлення взаємодії повістей «Зелений чай» Дж. Ш. Ле Фаню й «Дивна історія доктора Джекілла та містера Гайда», впливу творчого доробку романтиків на поезику цих творів), герменевтичного (для аналізу множинних інтерпретацій повісті Г. Джеймса «Оберт гвинта»), історико-літературного (для аналізу особливостей відображення суспільно-історичних і культурних процесів у повісті «Дивна історія доктора Джекілла та містера Гайда» Р. Л. Стівенсона, повістях «Зелений чай» і «Кармілла» та романі «Дядько Сайлас» Дж. Ш. Ле Фаню, повісті «Оберт гвинта» Г. Джеймса, романі «Глечик золота» Дж. Стівенса), історико-біографічного (для виявлення зв'язку творчого методу Р. Л. Стівенсона з його світоглядом і релігійними переконаннями, впливу певних епізодів біографії Ле Фаню на тематику і тональність його прозових творів), наратологічного (для виявлення й характеристики наративної структури повісті Г. Джеймса «Оберт гвинта» з метою аналізу механізмів створення саспенсу), міфокритики (для з'ясування ролі міфу в формуванні жанру фентезі на прикладі роману Дж. Стівенса «Глечик золота», а також виявлення образів-архетипів у повістях «Дивна історія доктора Джекілла та містера Гайда» Р. Л. Стівенсона й «Зелений чай» Дж. Ш. Ле Фаню), мотивного аналізу (виявлення мотивів, характерних для літературної фантазії періоду, що розглядається, співставлення і порівняння особливостей їх застосування у творах Р. Л. Стівенсона, Дж. Ш. Ле Фаню й Дж. Стівенса), компаративного аналізу (порівняння особливостей втілення «страшного» в оповіданні письменника ХХ ст. М. Р. Джеймса й у повістях Дж. Ш. Ле Фаню).

Наукова новизна. Уперше у вітчизняному літературознавстві досліджуються фантазійні прозові твори Дж. Ш. Ле Фаню та їх значення в історії англійської літератури, розглядаються філософські та культурно-історичні основи роману-фантазії Дж. Стівенса «Глечик золота». Здійснено зіставний аналіз морально-релігійної семантики та її художнього оприявлення у фантазійній поетиці в малій прозі Дж. Ш. Ле Фаню та «різдвяних історіях» Р. Л. Стівенсона, а також продовження цієї традиції у «страшних оповіданнях» М. Р. Джеймса.

Практичне значення. Результати дослідження можуть бути використані при вивченні історії англійської літератури другої половини ХІХ – початку ХХ століття, зокрема англійської фантастичної прози, а також під час підготовки посібників або спецкурсів з відповідної тематики.

Отримані висновки можуть бути запроваджені при укладанні програм навчальних курсів з літератури зарубіжних країн, а також для написання лекцій для цих курсів. Матеріали та результати дисертації можуть стати в нагоді студентам-філологам для написання випускних та дипломних робіт, а також викладачам-словесникам закладів освіти різних ступенів – шкіл, ліцеїв, коледжів.

Теоретичне значення дисертації полягає в осмисленні та уточненні особливостей фантазії як класу творів і як категорії художнього мислення, у дослідженні жанрових відкриттів («історії про привидів» і роману-фантазії), і трансформацій англійської фантазійної літератури пізньовікторіанського періоду, у деталізації специфіки розвитку англійської літературної фантазії другої половини ХІХ–початку ХХ ст. та її впливу на сучасну фантастичну літературу.

Апробація результатів дослідження. Основні результати наукової роботи відображено у виступах на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, зокрема на Підсумковій науковій конференції викладачів ДНУ «Філологічні науки» (Дніпропетровськ, ДНУ, 2006), Міжнародній науковій конференції «Функціонування літератури в культурному контексті епохи» (Дніпропетровськ, ДНУ, 2013), Міжнародній науковій конференції «Сучасні дослідження з лінгвістики, літературознавства і міжкультурної комунікації» (Івано-Франківськ, Прикарпатський національний університет імені В. Стефаника, 2016), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасна германістика: теорія і практика» (Дніпро, ДНУ ім. О. Гончара, 13-14 листопада 2017), Всеукраїнській науковій конференції «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, ДНУ ім. О. Гончара, 24-25 березня 2017), Науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю «Сучасні тенденції соціально-гуманітарного розвитку України та світу» (Харків, Соціально-гуманітарна науково-творча майстерня «Новий курс», 28 листопада 2018), Міжнародній науково-практичній конференції «Nastolení moderní vědy–2019» (Прага, Publishing House «Education and Science», 2019), Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Сучасні тенденції соціально-гуманітарного розвитку України та світу» (Харків, Соціально-гуманітарна науково-творча майстерня «Новий курс», 27 травня 2019), Міжнародній науково-практичній конференції «Пріоритетні шляхи розвитку науки та освіти (частина II)» (Львів, Львівський науковий форум, 5-6 травня 2020), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна філологія:

тенденції та пріоритети розвитку» (Одеса, Південноукраїнська організація «Центр філологічних досліджень», 22-23 травня 2020), Міжнародній науково-практичній конференції «Innovative development of science and education» (Афіни, Науково-видавничий центр «Sci-conf.com.ua», ISGT Publishing House, 24-26 травня 2020), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Сучасні тенденції соціально-гуманітарного розвитку України та світу» (Харків, Соціально-гуманітарна науково-творча майстерня «Новий курс», 28 травня 2020), Міжнародній науковій конференції «Соціально-гуманітарні дослідження та інноваційна освітня діяльність» (Дніпро, ДНУ ім. О. Гончара, 26-27 червня 2020).

За темою дослідження опубліковано 9 наукових статей, із яких 6 – у фахових виданнях України, 3 – у закордонних виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи зумовлена завданнями та особливостями матеріалу. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків та списку використаних джерел (393 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 218 сторінок, із них основного тексту – 176 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **Вступі** подано загальну характеристику роботи, обґрунтовано актуальність і наукову новизну обраної теми, проаналізовано стан її розробки, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет дисертації, її теоретико-методологічні засади, вказано на теоретичну й практичну значущість розвідки, уміщено відомості про апробацію результатів дослідження, його структуру, зміст та обсяг.

Перший розділ дисертації «**Фантазія: метажанр vs категорія художнього мислення. Літературознавча дискусія**» містить п'ять підрозділів. У *підрозділі 1.1. «Фантазія як клас творів»* аналізуються й систематизуються підходи відомих літераторів і літературознавців до понять «фантазія» і «фантастика». Про фантастичний стиль письма, за якого бурхлива уява письменника не має меж, а всі види комбінацій, навіть найабсурдніші та найбільш шокуючі, випробовуються і застосовуються без вагань, говорив ще Вальтер Скотт. Цим смислом наповнюють термін «fantasia» теоретики та практики романтизму (від Ф. Шлегеля та Л. Тіка до Гофмана та Колріджа), використовуючи його і як жанрову характеристику (в музиці та живописі), і як прояв справжнього мистецтва та елемент природи творчого та художнього начал (поєднуючи в семантиці цього поняття «уяву» (imagination), оригінальність, експромт, спонтанність тощо). Така двоплановість поняття «фантазія» (слово «fantasia» з часом стає синонімом, а потім і просто поєднується з «fantasy») – як жанрового різновиду та як естетичної категорії – стає значущим фактором й історико-літературного процесу ХІХ століття, і критичної рефлексії в англійській традиції. Е. М. Форстер у знаковій теоретичній праці «Аспекти роману» («Aspects of the Novel», 1927) розглядає фантазію (fantasy) і пророцтво (prophecy) як центральні аспекти роману, тобто наджанрові характеристики, які надають роману, відповідно, універсальності та духовності; це дозволяє йому накреслити «альтернативну» історико-літературну лінію розвитку художніх творів: від «Трістрама Шенді» Л. Стерна до романів В. Вулф, поєднуючи їх не за жанровою, а за «аспектною» (модальною) парадигмою. У вітчизняній англістиці цю ідею

Форстера (розвинену Дж. Дассінбер та почасти Г. Блумом) обстоює Л. І. Скуратовська, яка визначає «фантазію» як широкий і давній клас літературних творів, що протистоїть усім жанрам, які орієнтовані на відтворення реальності у її існуючих (або визнаних такими певним суспільством) формах. Таким чином, ми називаємо «фантазію» жанром умовно, адже твори, які ми до неї відносимо, виходять за рамки жанру в його класичному розумінні. Деякі сучасні літературознавці (Р. Скоулз, Л. Мішель) пропонують споріднений термін «фабуляція», який позначає свідому й цілеспрямовану відмову від мімесису та висуває на перший план вигадку й чисту творчість. Фабуляція розширює межі традиційних жанрів, вводячи елементи фантастичного до реалістичної оповіді. Українська дослідниця О. Стужук визначає фантастику як метажанр, об'єднаний не лише загальним предметом художнього зображення, а насамперед способом художнього вираження, що впливає з особливого типу естетичного мислення-відчуття та художнього бачення.

У *підрозділі 1.2. «Проблеми класифікації фантастичних жанрів»* здійснено аналітичний огляд підходів вітчизняних і зарубіжних літературознавців до класифікації фантастичних жанрів. Загалом, більшість науковців сходяться на виокремленні двох основних напрямків літератури про незвичайне: наукової фантастики і фентезі (І. В. Головачова, В. Л. Гопман, Р. Кенері, К. Н. Менлав, Дж. Моблі, Т. Чернишова). Такий розподіл ґрунтується на різниці сюжетного засновку (припущення): у той час, як вторинна умовність у науковій фантастиці заснована на засновку раціонального характеру, фентезі базується на засновку ірраціонального характеру. Окремою проблемою стає відмінність широкого лексико-семантичного наповнення англійського «fantasy» та його калькованого українського відповідника «фентезі»: якщо в англійській традиції йдеться про весь спектр літературних родів і жанрів, які можуть називатися фантазійною літературою (від пригодницького до філософського роману, від ліричної поеми до драматичного твору) в опозиції до «science fiction», то широко вживане у вітчизняному літературознавстві та критиці поняття «фентезі» має значно вужче смислове наповнення й обмежений термінологічний вжиток (здебільшого йдеться про твори, які тою чи іншою мірою продовжують традиції Дж. Р. Р. Толкіна, К. С. Льюїса, Р. Желязни та ін.). Часом до наукової фантастики й фентезі долучають жанри готичного роману або літературу жахів (В. Ірвін, Дж. Клют), що, вочевидь, зумовлено специфікою історико-літературного періоду, який стає предметом літературознавчої рефлексії. Зазначимо, що деякі дослідники взагалі відмовляються від жорсткої класифікації (Б. Давенпорт, Р. Желязни, К. С. Льюїс, Ф. Пол). Важливими, дискусійними та перспективними видаються спроби класифікації фантастичної літератури за метою твору (В. Ірвін), з точки зору читацького сприйняття (В. Годшок, Ц. Тодоров), за тематичним принципом (Г. Гуревич).

У *підрозділі 1.3. «Літературна казка та її місце у фантазійній літературі»* розглядається специфіка казкової художньої умовності. О. М. Ковтун виділяє два основні способи використання казкової й міфологічної умовності в сучасній літературі: 1) письменник створює самостійний, замкнений у часі й просторі умовний світ, що не має або майже позбавлений сюжетних (але не смислових)

зв'язків з реальним світом (цикл Дж. Р. Р. Толкіна «Сильмариліон», «Хоббіт», «Володар кілець», у якому дія відбувається в різні епохи одного географічного простору); 2) казкова й міфологічна умовність, яка представлена специфічним припущенням і (або) «чарівними» і «дивовижними» персонажами, сміливо втручається в звичну дійсність, причому дія може відбуватися як у наші дні, так і в далекому минулому (тетралогія Т. Манна «Йосип і його брати», романи С. Лагерльоф і К. С. Льюїса, казки О. Вайлда, п'єси Є. Шварца). У другому випадку казкова й міфологічна умовності легко поєднуються з іншими типами художньої вигадки, поступово переходячи в них (як, наприклад, у фантазійній літературі).

С. Лем вважав важливою відмінністю народної й літературної казки свободу автора відійти від чіткої схеми: у народній казці сюжет має сталу структуру (добро зрештою перемагає зло, немає місця випадковостям тощо); порушення цих правил задля реалізації авторського задуму, за С. Лемом, – найперша ознака нового жанру літературної казки; у цьому її наслідує література фентезі.

Літературна казка сформувалася на основі народної й була однією з літературних традицій (поряд з фольклором, героїчним епосом, пригодницьким, історичним і готичним романами), що дали поштовх до виникнення жанру фентезі.

У *підрозділі 1.4. «Гротеск як літературно-художній прийом «фантазії»* розглядається гротескний вид образності як один з важливих механізмів, що є основою поетики фантастичного. Дослідники сучасної фантастики вважають її видовими ознаками принциповий алогізм, відчуття дивного, «перевернутого» світу, здатність схоплювати і виявляти основні протиріччя дійсності, сутність явища. У той самий час усе це є характерними ознаками гротеску, у тому розумінні природи цього художнього феномену, яке обстоє Ю. В. Манн, підкреслюючи у своїх працях надзвичайну близькість і нерозривний зв'язок фантастики та гротеску. Дослідник виділяє два основні види гротеску за характером фантастики: у першому фантастика – це наслідок певних обставин чи властивостей героя, а фантастичне сприймається читачем як їх логічний розвиток, а в другому випадку фантастика – це умова, висхідний пункт дії, фантастичне припущення, коли фантастика сприймається як щось нав'язане персонажу чи події, і читач має це припущення прийняти.

У *підрозділі 1.5. «Фантастика як метафора реальності»* робиться висновок по те, що фантастичне з'являється в межах реалістичних концепцій як виклик законам природи, що сприймаються як належне. Фантастичним твір робить не недостовірність описуваних подій, а особливості втілення авторського задуму, насамперед, поетика твору. Інструментами, якими при цьому користується письменник, є оповідач, персонажі та їх вчинки, фокалізація й перспектива.

Природа фантастичного в певному розумінні подібна до природи та функції метафори в поезії. Вочевидь, кожен літературний твір містить «код», який читач розшифровує за допомогою «ключів», наданих автором у словах, фразах, описах, подіях, вчинках персонажів тощо. Фантастична ж оповідь створює метафору реальності в тому сенсі, що в ній закладено історичну, соціальну, наукову та релігійну невизначеність, яка може бути реалізована (транспонована) читачем/інтерпретатором по відношенню до «реальності» метафорично.

Другий розділ «Поетика та семантика фантазії у творах Р. Л. Стівенсона («Маркгейм», «Дивна історія доктора Джекілла та містера Гайда», «Володар Баллантре»))» складається з трьох підрозділів. У *підрозділі 2.1.* «Драма і «romance»: творчість Р.Л.Стівенсона в оцінці критики й літературознавстві» проаналізовано напрацювання вітчизняних і зарубіжних фахівців щодо особливостей художнього методу Р. Л. Стівенсона, розглянуто творчий доробок письменника з точки зору його ідейно-естетичних принципів. Будучи одним з видатних представників неоромантизму у Великій Британії, Стівенсон розробив оригінальну концепцію сучасного романтичного роману (romance). Різниця між драмою і романтичним романом полягає, за Стівенсоном, у тому, що «драма втілює в собі поетику вчинків, а романтичний роман – поетику обставин». Радянське літературознавство акцентувало, з одного боку, намір Стівенсона. пробудити уяву читача, повести його у світ мрії, тобто, відійти від соціальних та моральних проблем суспільства (О.Анікст), з іншого – підкреслювало глибоку зацікавленість Стівенсона моральними проблемами сучасності, у вирішенні яких він спирається як на традицію романтиків, так і певною мірою на творчість Достоевського. (Н. П. Михальська та Г. В. Анікін). Такої ж думки дотримуються І. В. Зборовець, Ю. І. Крупнов, Н. Я. Дьяконова, О. О. Федоров та ін.

У творчості Р. Л. Стівенсона відбилосся дуалістичне сприйняття світу, характерне для його епохи. Уявлення про фатальну двоїстість людської природи було зумовлене кількома чинниками, але центральним для Стівенсона стає християнське вчення про душу, що завжди є полем боротьби двох начал – божественного і диявольського, духовного і плотського, споконвічно гріховного і підлягаючого приборкуванню і придушенню.

У *підрозділі 2.2.* «Поетика «фантастичного» та семантика твору: повісті «Маркгейм» і «Дивна історія доктора Джекілла та містера Гайда» висвітлюються особливості втілення Стівенсоном у цих творах ідеї про подвійну природу людського єства. Стівенсон переносить боротьбу між добром і злом до внутрішнього світу персонажа. Таким чином, у його повістях «Дивна історія доктора Джекілла та містера Гайда» й «Маркгейм» і романі «Володар Баллантре» не «добрий» персонаж протистоїть «злому», а головний герой стоїть перед моральним вибором, від якого залежить подальша доля його душі. Ця внутрішня боротьба виражена через прийом двійництва.

Особливо актуальною ідея двосвіття стала саме в Англії другої половини XIX ст., коли суспільство споживало плоди видатних наукових відкриттів та досягнень і у той же час залишалося значною мірою релігійним, коли нижчі класи, жінки та цілі народи почали боротися за свої права, і у той самий час панувала ідея про «тягар білої людини». У світлі визначних досягнень науки, які значно розширили можливості людини, поставали питання: як далеко може зайти людина, наділена необмеженими можливостями і необтяжена мораллю; як в епоху, коли подорож світом значно скоротилася в часі, коли Англія поширила свою владу на далекі країни, залишитися собою, зберегти власну ідентичність? Звідси випливали природні питання: а в чому ж полягає ця ідентичність? Саме ці проблеми і визначили напрям думки митців Британської імперії XIX ст. і дали поштовх новим

художнім ідеям та образам. На питання «Хто я?» герої повістей Стівенсона отримують відповідь, зіткнувшись з потойбічними, надприродними силами, у протистоянні з якими виявляють властивості свого характеру, приходять до самопізнання. Стівенсон у своїх фантазійних містичних «історіях», таким чином, поєднує традиційні для романтичної літератури мотиви «двосвіття», «двійництва» та провідний для літератури порубіжжя концепт зустрічі/зіткнення Свого і Чужого.

У підрозділі 2.3. «*Етична проблематика та художня фантазія в романі «Володар Баллантре»*» аналізується відображення поглядів Стівенсона на складність людської натури та згубний вплив ненависті на душу людини. Як і в розглянутих у попередніх розділах повістях, конфлікт персонажів (протистояння братів Генрі і Джеймса) у «Володарі Баллантре» також не є виключно зовнішнім. Розкриваючи взаємодію, взаємозалежність і взаємопроникнення двох, здавалося б, протилежних характерів, показуючи багатогранність душі, кожна грань якої висвітлюється лише при зіткненні з іншими душами, Стівенсон впритул наближається до однієї з найважливіших моральних проблем своєї епохи: співвідношення духовного й інтелектуального, морального й естетичного, відразливого і привабливого (це знайде відображення в натуралістичній прозі Т. Гарді, естетських пошуках теоретиків «нового мистецтва» та фантазійному романі О. Вайлда «Портрет Доріана Грея»).

Алегоричного звучання історичному роману «Володар Баллантре» Стівенсон надає за допомогою художніх прийомів фантастичної літератури, які розширюють можливості «висхідного» жанру історичного роману:

- прийом двійництва, що виявляється не лише у протистоянні двох братів-суперників, але й у їх містичному взаємозв'язку: брати Джеймс і Генрі є уособленням розщепленої особистості;
- введення в сюжет незвичайної для реального світу події чи ситуації (Джеймс Деррісдір залишається живим після того, як пролежав у могилі кілька днів);
- демонізація образу Джеймса (прийом, наслідуваний фантазійною літературою від традиції готичного роману).

Можна говорити про особливе бачення Р. Л. Стівенсоном душі людини. Це концепція подвійності людської природи – явний доказ новаторського підходу автора до традиційного біблійного міфу. Адже у Стівенсона не можна напевне сказати, хто з героїв символізує собою добре, а хто – зло на початку. Своїх персонажів Стівенсон наділяє одночасно протилежними і суперечливими якостями, не лише існуючими, але і нерозривно пов'язаними в їх душах так, що іноді навіть важко провести межу між злом і добром у одній людині і у межах однієї конкретної ситуації.

Третій розділ «Роман, новела та повість-фантазія у творчості Дж. Ш. Ле Фаню» присвячений аналізу поетики творів ірландського письменника Дж. Ш. Ле Фаню, їх зв'язку з попередніми та наступними літературними традиціями та інтерпретацією в сучасній масовій культурі, а також релігійно-філософським поглядам письменника, що вплинули на його творчий метод. Розділ містить п'ять підрозділів.

У підрозділі 3.1. «Дядько Сайлас»: Ле Фаню і традиція готичного роману» розглядається переосмислення поетики готичного роману у прозі Ле Фаню. Використовуючи метафорику, прийом символічного зображення, вводячи у твір такі елементи «готики», як старовинний замок, фамільний портрет, похмура місцевість, мотиви смерті та сімейної таємниці, Ле Фаню створює особливу атмосферу, що підтримується гротескністю та надмірним символізмом.

Готичний мотив двійництва в Ле Фаню стає центральним для опису способу буття, яке у своєму падінні відгукується як на заклик благодаті, так і на демонічне руйнування. Так, у романі «Дядько Сайлас» у титульного персонажа аж кілька двійників-антагоністів: це, перш за все, його брат Остін, батько головної героїні. Також своєрідними двійниками Сайласа виступають його портрети в дитинстві і юності, що зберігають пам'ять про те, яким він був і яким міг би стати, якби не дозволив злу опанувати себе. Протиставляються і два маєтки, у яких живе Мод, героїня роману. Дім її батька доглянутий і багатий, а маєток Сайласа – занедбаний і запущений. Сам Сайлас за своєю зовнішністю нагадує мерця, цей прийом М. Р. Джеймс називав «Vampire-idea», і цілком можливо, що образ високого, худого і блідого лиходія з вишуканими манерами, що не виносить денного світла і полює на життя невинних дівчат, використав Брем Стокер, коли створював «Дракулу».

У підрозділі 3.2. «Зелений чай» і «Знайомий»: поетика «фантазії» та художня характерологія» досліджено поетологічні особливості новел, що входять до найвідомішої збірки Ле Фаню «У тьмяному дзеркалі» («In a Glass Darkly», 1872), яка продовжує тему морального падіння. У новелах «Зелений чай» і «Знайомий» відобразилася ідея про злочин і покарання, причому покарання саме через докори сумління, внутрішню боротьбу. Незалежно від того, лежить злочин у матеріальній чи духовній площині, персонаж змушений боротися зі своїми внутрішніми демонами, що стають для нього цілком реальними, і програє цю битву.

Ця внутрішня боротьба є також і спробою самоідентифікації – доволі болючої проблеми, з якою стикнулося тогочасне британське суспільство. Спроби зрозуміти межі людських можливостей, конфлікт наукового поступу і релігії, емансипації й традиційного життєвого устрою зумовили запит на героя-бунтівника; чи не найбільш знаковим упродовж усього XIX століття був образ Прометея, у другій половині століття сприйнятий через призму «байронічного героя».

У підрозділі 3.3. «Кармілла»: категорії «таємничого» та «страшного» у фантазії про вампірів» досліджуються соціальні й естетичні засади, на яких ґрунтується ідея «вампірської» повісті «Кармілла».

Образ жінки-вампіра Кармілли має кілька джерел походження: це і персонажі ірландського фольклору Ланан-ші й Дараг-ду, що за природою близькі до вампірів, незавершена поема С. Т. Колріджа «Крістабель», а також фольклор, зібраний з французьких та латинських джерел.

Спокуслива і сексуально розкута Кармілла є повною протилежністю головної героїні Лори, уособлення вікторіанського ідеалу жінки як «янгола у домі»: покірної, скромної, повністю залежної від чоловіка. У цих двох жіночих образах – Лори і Кармілли – відобразилися погляди вікторіанців на ідеальну жінку і на її природу та

сексуальність у цілому, а також страх перед жіночою емансипацією як загрозою патріархальному суспільному устрою.

Ключовим засобом створення напруженої й небезпечної атмосфери повісті є поняття «uncanny» («моторошне»). У психоаналізі цей термін ввів Зигмунд Фройд у статті «Моторошне» («Das Unheimliche», 1919). Основна ідея полягала в тому, що ми жахаємося не того, що видається нам невідомим, чужорідним, а навпаки, того, що здається добре знайомим, — не будучи ним. Моторошне у Фройда пов'язане з категоріями страху, жаху, огиди і страждання. У готичній прозі одним з варіантів втілення моторошного є різного роду антропоморфні істоти та об'єкти, які не є людиною: ляльки, воскові статуї, механічні іграшки. Цей ряд можна продовжити такими образами «містичної» літератури, як привид, вампір, двійник/доппельгенгер. Психоаналітичне поняття моторошного перекликається з двома іншими філософськими категоріями: «піднесеним» Іммануїла Канта й «парадоксом потворного», описаним Нельсоном Гудменом.

Ідею про зв'язок страшного і величного висував Е. Берк, зазначивши, що страх у всіх випадках, чи то відкрито, чи приховано, є керівним принципом піднесеного. Втілення цієї ідеї ми бачимо в готичній літературі, де піднесене є радше страхітливим і нездоланим, дисгармонійним, неправильним. Ця неправильність підводить нас до поняття потворного, яке в естетичній думці XIX століття перестає бути протилежністю прекрасного. Так, за Карлом Розенкранцем, краса знаходиться посередині між безкінечним величним і кінцевим приємним, пов'язаним з формою, у той час як потворне займає проміжну позицію між красивим і комічним, Ніцше ж взагалі виступав за естетичний релятивізм, закликаючи до переоцінки всіх традиційних цінностей, вважаючи ірраціональне діонісійське начало не менш значущим, ніж раціоналізоване аполонівське.

У *підрозділі 3.4. «Дитина, викрадена ельфами»: «фантазія» Ле Фаню й фольклор* досліджуються відмінності народної казки і «фантазії» «Дитина, викрадена ельфами», у якій оригінально трансформуються фольклорні мотиви.

Аналіз оповідання «Дитина, викрадена ельфами» ґрунтується на схемі функцій і ролей персонажів, яка була запропонована в засадничій праці В. Я. Проппа. Оповідання побудоване на основі структури народної казки, але в ньому відсутній важливий елемент, властивий сюжету про викрадення: щаслива розв'язка, тобто повернення викраденого. Хлопчик повертається, але лише у вигляді примари, а отже, гине. Такий поворот сюжету не є характерним для народної казки, але властивий казці літературній і цілком відповідає «декадентським» настроям, що панували в тогочасній культурі. Ле Фаню не розкриває істинної природи викрадачів, лише натякаючи на їх зв'язок з фольклорними персонажами, що асоціюються зі смертю і голодом. Аналіз твору дозволяє дійти висновку, що «Дитина, викрадена ельфами» є алегоричним оповіданням про голод в Ірландії 1845–1849 років. Тут ми також маємо справу з читацьким сумнівом, який Ц. Тодоров вважав головною умовою фантастичного у творі: чи справді загадкові дами-викрадачі були надприродними створіннями, чи дітям, які є єдиними свідками викрадення, вони лише здалися такими.

«The Child that Went with the Fairies» – це вдалий приклад майстерності автора в поєднанні готичної традиції і фольклору з опорою на дійсність. Ретельний та ґрунтовний аналіз творів «батька англійського оповідання про привидів», яким вважається Ле Фаню, може допомогти простежити нововведення, внесені в його оповідання та романи, та їх розвиток і вплив у сучасній художній літературі жаху та детективах. Дотримуємось думки, що його історії про надприродне тісно пов'язані з соціальними процесами того часу і є алегоричним поданням реальності, тому вони не є проявом ескапізму Ле Фаню, а, навпаки, його яскравою реакцією на суспільне та політичне життя вікторіанської Англії.

У підрозділі 3.5. «Продовження традицій «оповідання про привидів» Ле Фаню в новелах М. Р. Джеймса» аналізується жанрова поетика та стильова природа оповідання М. Р. Джеймса, специфіка яких виокремлюється в зіставленні з малою прозою Ле Фаню. Серед безлічі мотивів, присутніх в оповіданнях про привидів М. Р. Джеймса, варто виділити найважливіший з них – таємниці минулого, які через багато років вибухають, руйнуючи все, що потрапляє, так би мовити, у радіус їхньої дії. Для Джеймса важливий не стільки моральний чи релігійний аспекти (якими також, утім, не слід легковажити), як це було у творах Ле Фаню, скільки озвучення гносеологічних питань, які турбували суспільство: межа між збагненим і незбагненим. Автор не дає чіткої інструкції для читача з приводу природного чи надприродного потрактування подій твору, не надає можливості однозначного вибору. Така позиція відповідає розумінню фантастичного Ц. Тодорова: фантастичним є той твір, у якому присутній сумнів у фантастичності описуваних подій.

Четвертий розділ «Жанр повісті-фантазії в творчості Генрі Джеймса» складається з двох підрозділів. Підрозділ 4.1. **«Фантазія у творах Генрі Джеймса: проблеми реценції»** висвітлює розвідки вітчизняних і зарубіжних науковців, присвячені фантазії й фантастичному в прозі Генрі Джеймса. Вірджинія Вулф у есе про «страшні оповідання» Генрі Джеймса пише, що його привиди не мають нічого спільного з лютими «старими» привидами, а походять з глибин нашої душі, тобто, вони є виразом душевного стану персонажа. Т. Л. Селітріна вважає, що «таємничі» повісті Джеймса стали узагальненими символами, притчами, що в концентрованій формі відображають свідомість людини «fin de siècle». У цьому ж ключі трактують привидів у творах Генрі Джеймса укладачі збірника «Henry James and the Supernatural», розглядаючи «примарне» як наративну стратегію, яка визначає реалістично-ранньомодерністський (Realist and pre-Modernistic) метод письменника. Ц. Тодоров вважає, що для Г. Джеймса важлива не подія в цілому, а зв'язок між нею і персонажем. Справді, Джеймс, випереджаючи відкриття модерністів, приділяв особливу увагу саме психологічній складовій, часом у його творах немає події як такої, натомість «дію» маніфестовано через її внутрішнє переживання персонажами.

У підрозділі 4.2. «Повість «Оберт гвинта»: поетика «фантазії» й множинність інтерпретацій» розглядається дискусійність авторського задуму твору. Аналіз значної кількості літературознавчих досліджень визначальної для творчості Г. Джеймса повісті дозволяє дійти висновку, що саме багатозначність інтерпретації (чи усвідомлювана неможливість доконечного розуміння твору) була

висхідною інтенцією авторського задуму. Читацький сумнів, який, на думку Ц. Тодорова, є головною умовою присутності фантастичного у творі, формується в повісті Джеймса насамперед завдяки фігурі ненадійного оповідача. Ненадійність оповідача створюється за допомогою 1) віддаленості оповіді від читача у часі, 2) ускладненої «точки зору» (оповідь опосередкована, адже вона є переказом розповіді іншого персонажа, який читає щоденник головної героїні), а також 3) упередженості самої героїні повісті.

Поетика назви твору теж водночас наближує й віддаляє читача від його розуміння: «очевидне» тлумачення розкривається на самому початку фантастичної новели, коли гості обговорюють історію, у якій привид являвся дитині. Вираз «оберт гвинта» означає «тиск на когось, що призводить до погіршення ситуації». Можливе й метафоричне прочитання: головна героїня, гувернантка, знаходиться під тиском свого вигаданого «морального обов'язку», своєю чергою тиснучи на дітей, змушуючи їх зізнатися у спілкуванні з привидами, результатом чого й стає трагедія: нервовий зрив Флори та загибель Майлза.

П'ятий розділ дисертації **«Роман Джеймса Стівенса «Глечик Золота» як ранньомодерністська фантазія»** присвячений аналізу ідейних та творчих принципів, на яких будується фантазія Стівенса. У «Глечикі золота» поєднуються казка, реалізм та афористичність, і в результаті з'являється неймовірний філософський роман-фантазія, насичений образністю, метафорами, символами: це і казка, і любовна історія, і притча. Стівенс бере за основу традиційний казковий сюжет викрадення і пошуку: герой вирушає в дорогу для того, щоб повернути загублену чи викрадену річ або людину. Однак «предметний» пошук традиційної казки поєднується з фантазійним «квестом». У результаті цього пошуку персонажі знаходять себе, приходять до розуміння своєї істинної суті й своєї ролі в долі Ірландії: казка перетворюється не лише на авантюрний роман, але й на соціально-історичний. Водночас, гумор, що пронизує твір Стівенса, дозволяє говорити про «Глечик золота» як і про гумористичну фантазію. Проблематика й ідейно-тематичний комплекс роману оприявнює близькість Стівенса до руху «Ірландського Відродження», а також вплив на світогляд Стівенса космології Вільяма Блейка і теософії Джорджа Рассела, згідно з якими Дух, Уява і Розум змагаються протягом століть за допомогою своїх богоподібних архетипів та ворогуючих еманцій.

У романі-фантазії Джеймса Стівенса «Глечик золота» протистояння добра і зла виходить за межі окремої особистості й набуває універсальної форми. Філософський пафос оповіді перемишується з гумором і авторською (само)іронією. Така художня еклектика, характерна для раннього модернізму, синтетична поліжанровість – поєднані в художнє ціле завдяки фантастичному сюжету та образності – дозволяють говорити про роман Стівенса як про зразок ранньомодерністської фантазії, беручи до уваги історико-літературну перспективу експериментів Джойса та Беккетта.

ВИСНОВКИ

У роботі розглянуто й представлено спробу систематизації теоретико-методологічних підходів зарубіжних та вітчизняних дослідників до визначення понять фантазії і фантастичного, класифікації жанрових різновидів фантастичної літератури, окреслено особливості фантазійної літератури як ідейно-естетичного явища. Дисертація спирається на положення і висновки теоретико-методологічного і історико-літературного характеру, наведені у працях таких дослідників, як В. Гопман, Ю. Кагарлицький, Р. Каюа, О. Ковтун, С. Лем, Ю. Лотман, К. Менлав, А. Нямцу, Ж.-П. Сартр, О. Стужук, Л. Скуратовська, Є. Тамарченко, Ц. Тодоров, Т. Чернишова, Е. М. Форстер, Р. Лахманн та ін. На цій основі здійснено спробу власного спостереження та філологічного аналізу особливостей англійської фантазійної літератури другої половини XIX – початку XX століття, визначено її панівні літературні тенденції та жанрові різновиди. Вказується, що в англійській пізньовікторіанській прозі кінця XIX – початку XX століття оформлюється відкритий західноєвропейськими романтиками феномен фантазії як жанрового різновиду та естетичної категорії, історико-літературною перспективою якого стає широке розмаїття жанрів і видів модерністської та сучасної фантастичної літератури.

Виділяються два прояви фантастичного в літературі: фантазія як категорія художнього мислення (естетична категорія) і фантазія як клас (тип) творів відмінних за жанро-родовою приналежністю.

Окрім яскравості фантазування, характерною прикметою англійської фантазійної літератури став сумнів читача і персонажів у виборі між реальним та містичним трактуванням описуваних у творі подій. Ідею про вагання як важливий елемент фантастичного твору розвинув Ц. Тодоров, наводячи «Оберт гвинта» Генрі Джеймса як найбільш яскравий зразок такого сумніву (*hesitation*). Майстерно відтворено атмосферу непевності й невизначеності і у «страшних оповіданнях» Шерідана Ле Фаню, і у творах Р. Л. Стівенсона «Маркгейм» і «Олалла», а також у його історичному романі «Володар Баллантре», де в начебто реальний світ вплітаються елементи фантастичного. У цих творах автори пропонують то містичне, то реалістичне пояснення загадкових подій, залишаючи остаточне рішення на розсуд читача. Ця інтелектуальна гра з читачем стала прикметою англійської фантазії другої половини XIX століття, а особливо містичних оповідей, які сформували в подальшому такий значний пласт художньої літератури, як жахи (*horror*). Ще одним джерелом англійської фантазії стала чарівна казка. У літературній казці бере початок сучасний жанр фентезі, що запозичив у неї систему персонажів і побудову сюжету.

Витоки англійської фантазії слід шукати у художніх творах і теоретизуваннях романтиків, причому простежується зв'язок як з англійським готичним романом, так і з традиціями німецького та французького романтизму (Е. Т. А. Гофман, Т. Готьє, П. Меріме). Саме від романтиків бере початок фантазія як прояв свободи, пов'язаний з романтичними експериментами. Англійський твір-фантазія другої половини XIX – початку XX століття відступає від канонів готичного роману, наближаючись до сучасного йому читача у просторі й часі, а також у зміщенні точки зору і зміні системи персонажів. Так, письменники відмовляються від ролі

всевідаючого оповідача, а диспозиція персонажів «невинна жертва – негідник» руйнується, адже головний персонаж часом є водночас і тим, і іншим, а сама ідея його невинності відкидається: загибель або поразка головного героя є результатом його явних чи прихованих злодіянь та лихих помислів. Утім, в «історіях про привидів» Дж. Ш. Ле Фаню і в «різдвяних оповіданнях» Р. Л. Стівенсона «Маркгейм» і «Олалла», а також у новелі «Оберт гвинта» Генрі Джеймса помітні такі інструменти готичного роману, як таємниця, підтримувана похмурою та зловісною атмосферою, що має вселяти страх у читача, ізоляція персонажів (не лише і не завжди просторова, але й духовна, емоційна), напруга (*suspense*), символізація внутрішнього світу персонажа через неживі предмети (дзеркало, портрет, книга тощо) або надприродних істот (демонів, привидів, міфологічних персонажів). Ця символізація тісно пов'язана з поняттям «моторошного» З. Фрейда, коли начебто знайомі предмети і речі проявляють себе з несподіваного боку і виявляються не тим, чим здаються. В оповіді втіленням моторошного є ожилі статуї, портрети, а також двійники. Особливістю «моторошних» оповідань та повістей періоду, який ми розглядаємо, є те, що надприродні явища зазвичай не виглядають такими. Перевертні, відьми та феї або ховаються за маскою звичайних людей (як в оповіданні Дж. Ш. Ле Фаню «Дитина, викрадена ельфами» і його ж повісті «Кармілла»), або зникають взагалі, поступаючись місцем можливо проклятим предметам («Портрет Доріана Грея» О. Вайлда, «Ясен» М. Р. Джеймса), галюцинаціям або видінням («Зелений чай» Ле Фаню, «Маркгейм» Р. Л. Стівенсона), припущенням присутності привидів («Оберт гвинта» Генрі Джеймса), «науковому» експерименту з непередбачуваними наслідками («Дивна історія доктора Джекілла й містера Гайда» Р. Л. Стівенсона).

Тема двосвіття, двоїстості буття стала особливо актуальною у вікторіанську епоху, коли науковий прогрес усе більше втручається в суспільне життя. З одного боку, він робить життя людей простішим і мобільнішим, а з іншого, звужує межі приватності, проникаючи за допомогою комунікацій до оселі обивателя. Утім, суспільство ще залишалося досить релігійним, і віра широкого загалу в надприродне була, напевно, способом не лише зберегти особистий простір, а й захиститися від значних соціальних та політичних потрясінь. Унаслідок так званої «смерті богів», бурхливої індустріалізації, теорії еволюції Дарвіна, теорії несвідомого Фрейда, соціальних та наукових зрушень друга половина XIX і початок XX століття стали епохою непевності в багатьох сферах життя. Ця непевність не могла не відобразитися в літературі, набувши форм двозначності й сумніву.

У психоаналітичній критиці вампіризм, окультизм, телепатія і одержимість демонами як характерні прикмети межі XIX і XX століть трактуються як хвороблива реакція на технологічні інновації, які захоплюють усе більше простору, позбавляючи людину свободи. Таке твердження має сенс, якщо ми розширимо коло інновацій, додавши до них соціальні зміни. Варто лише згадати новелу Шерідана Ле Фаню «Кармілла», де головна героїня, тиха, скромна дівчина, справжнє втілення вікторіанського ідеалу жінки як «янгола в домі», стає жертвою Кармілли, яка представляє собою «*femme fatale*» і є прообразом емансипованої жінки.

Дуалістичне сприйняття світу відобразилося не лише в баченні добра і зла як невід'ємних властивостей людської душі й буття, але і в протиставленні реальному світу потойбіччя, іншої реальності. Перше знайшло вираження в мистецтві через образ двійника або демона-переслідувача, а друге – в інших вимірах, снах, задзеркаллі, де мешкають казкові істоти, діють інші закони природи і логіки.

Як було зазначено, суспільство все ще залишалося доволі релігійним, тому християнські догми мали велике значення, особливо для письменників протестантського віросповідання. Боротьба добра і зла у фантастичних оповіданнях і новелах Стівенсона і Ле Фаню, а також у новелі «Оберт гвинта» Генрі Джеймса має безпосередній стосунок до вчення про смертні гріхи, які включають: зневіру (до якої відносяться лінь, нудьга і відчай), черевоугодництво, гнів, жадібність, печаль (у католицькій традиції – заздрощі), погорду (яка включає у себе марнославство) і хтивість, причому у протестантській традиції найстрашнішим з них вважається зневіра, яка позбавляє людину надії на спасіння душі. Так, саме зі зневірою і відчаєм пов'язані поневіряння Маркгейма з однойменного оповідання Стівенсона і Дженнінґса з новели «Зелений чай» Шерідана Ле Фаню. Зневіра зрештою приводить Маркгейма до страшного злочину – вбивства і примушує Дженнінґса скоїти самогубство. Генрі Джекїлл і герої оповідання «Олалла» винні в погорді, черевоугодництві, хтивості, і, звичайно ж, у зневірі також, яка проявляється через лінь, нудьгу або відчай. Безіменна гувернантка в «Оберті гвинта» занадто переконана у правильності власних суджень, вона одержима власним месіанством (погорда), і зрештою невідповідність її реальних можливостей ситуації, її безкомпромісність і неможливість отримати допомогу (а також небажання попросити цієї допомоги) призводять до трагедії, і тут, на нашу думку, зовсім неважливе трактування самої новели чи то як історії про приви́дів, чи то як психологічного трилера. І в тому, і в іншому випадку головна причина загибелі Майлза – самовпевненість й егоїзм гувернантки, які зрештою стають причиною її відчаю (тобто зневіри).

У контексті цих онтологічних і духовних розвідок вчергове переосмислюється міф про Прометея. В епоху потрясінь та зростаючої глобалізації суспільство болісно реагує на будь-які зміни. Виникають питання про межі людських фізичних і моральних можливостей, про протистояння «свій-чужий». Бунтівник Прометей з романтичного героя перетворюється на лихого генія.

У той час як оповідання і новели Ле Фаню й Стівенсона слідують деяким канонам готичного роману, новела «Оберт гвинта» Генрі Джеймса більше нагадує звіти «Спілки психічних досліджень», з якими Джеймс був добре знайомий, а також повідомлення про появу приви́дів, які були дуже розповсюджені в ті часи й були предметом жвавої наукової (і псевдонаукової) дискусії, пов'язаної з модою на спіритизм. Неоднозначність оповіді, сповненої недомовок в описуванні появи приви́дів, є більш цікавою для читача, адже робить дискурс відкритим для безлічі інтерпретацій. Ця непевність, двозначність інтерпретації відображає страхи і сумніви тогочасного суспільства, нестійкого і неоднорідного у своїх поглядах і переконаннях.

У романі-фантазії Джеймса Стівенса «Глечик золота» протистояння добра і зла виходить за межі окремої особистості й набуває універсальної форми. Добро – це радість життя, творчість, поезія, любов, представлене такими персонажами, як Ангус Ог, Кейтілін, діти філософів Шеймас та Брігід, зло ж втілене у представниках закону – поліцейських і суддях, які є персоніфікацією пригноблення, суспільної несвободи. Для Стівенса душа людини – не просто поле бою добра і зла, вона значно складніша. Так, лепрекони, що уособлюють первісну, стихійну сторону людської особистості, не є ані добрими, ані злими, всі їх дії є реакцією на вчинки людей. Учень теософа Джорджа Рассела, Стівенс увібрав під його впливом ідеї Блейка про цілісність людської особистості, а також інтерес до ірландської міфології як джерела прихованого релігійно-християнського смислу. Крім персонажів ірландських міфів і казок, у романі присутній античний бог Пан, який утілює водночас чуттєве начало й чужорідну культуру, і три Абсолюти – Найпрекрасніший, Найсильніший і Найпотворніший. Філософський пафос оповіді перемижується з гумором і авторською (само)іронією. Така еклектика, характерна для раннього модернізму, а також неповторний ірландський гумор дозволяють говорити про роман як про блискучий зразок ранньомодерністської фентезі.

У всіх розглянутих творах фантастична умовність вплетена в повсякденне життя, в буденність. Дивовижне і незвичайне відбувається зовсім поряд з персонажами як втілення їх внутрішнього світу, їх духовного буття, як моральна алегорія або як реакція на процеси, що відбуваються у суспільстві. Це дає підставу стверджувати, що англійська фантазія другої половини ХІХ – початку ХХ століття була не засобом втечі від реальності, як довгий час вважали історики літератури, а метафорою реальності, «іншим» відображенням історичних подій та суспільних змін.

Загалом, для англійської фантазійної літератури другої половини ХІХ – початку ХХ століття визначальними стали такі характеристики:

- осмислення фантазії (*fantasia*) як жанру (Дж. Ш. Ле Фаню), метажанрового феномену («аспекту» за Е. М. Форстером, своєрідної модальності твору) та як естетичної категорії (способу художнього мислення);
- використання художніх прийомів та засобів готичного роману (таких, як двійництво, демонізм, таємниця), запозичене в романтиків, що дозволило розширити можливості історичного роману («Володар Баллантре» Р. Л. Стівенсона), сенсаційного роману («Дядько Сайлас» Дж. Ш. Ле Фаню);
- поєднання фантастичного та соціально-історичного в «історіях про вампірів» (Шерідан Ле Фаню), що відображало динаміку образу вікторіанської жінки: перетворення «янгола в домі» на *femme fatale* – прообраз емансипованої жінки-героїні модерністської літератури ХХ ст.
- синтез фантастичного (містичного) та психологічного («Оберт гвинта» Г. Джеймса), що сприяло формуванню та розвитку модерністської психологічної новели, жанрів трилера та «оповідань про привидів» (*ghost story*)
- використання міфології й фольклору в поєднанні з філософською прозою та соціально-історичним романом, що сприяло формуванню жанру роману-фантазії (роман Дж. Стівенса «Глечик золота»).

Представлена робота в жодному разі не вичерпує всіх аспектів дослідження, **перспективами** якого є подальша деталізація місця жанрово-поетикальних і тематичних експериментів творців англійської фантазійної літератури пізньовікторіанського та поствікторіанського періодів в історико-літературній діячності: генетичний зв'язок із творцями «романтичної революції» (у тому числі французькими й німецькими романтиками), діалог із сучасниками (апологетами «нового мистецтва», прерафаелітами та символістами), розвитком фантазії в літературі модернізму та другій половині ХХ ст. (фантазія і неоміфологічний, філософський, інтелектуальний роман), розмаїттям фантастичної літератури сучасного етапу, визначення місця та ролі фантазійної літератури в співзалежності елітарного та масового мистецтва ХХ—ХХІ ст.

Основні положення дисертації викладено в публікаціях:

1. Кирпита Т. В. Особливості фантазування Дж. Ш. Ле Фаню у прозі 1870-х рр. *Від бароко до постмодернізму*. Дніпропетровськ, 2007. Вип. XI. С. 134–138.
2. Кирпита Т. В. Використання символів у філософському романі Дж. Стівенса «Глечик золота». *Від бароко до постмодернізму*. Дніпропетровськ, 2013. Вип. 2 (XVII). С. 83–86.
3. Кирпита Т. В. «Глечик золота» Джеймса Стівенса: філософська казка про Ірландію. *Англістика та американістика*. Дніпропетровськ, 2013. № 10. С. 191–194.
4. Кирпита Т. В. Прийом двійництва як засіб відображення заборонених бажань персонажів в англійській літературі вікторіанського періоду. *Англістика та американістика*. Д.: ЛПА, 2018. Вип. 15. С. 126–133.
5. Курпута Т. Unreliable Narrator and Doubt in “The Turn of The Screw” by Henry James. *English and American Studies (Англістика та американістика)*. Дніпро, 2019. № 16 (1). Р. 159–166.
6. Кирпита Т. В. Герой у пошуках ідентичності в англійській літературі другої половини ХІХ ст. (на прикладі творів Дж. Ш. Ле Фаню та Р. Л. Стівенсона). *Філологічні трактати*. Суми: Сумський державний університет, 2019. Том 11. № 3–4. С. 67–76.
7. Курпута Т. “The Child that Went With the Fairies” by J. Sheridan Le Fanu as transformation of folk-tale. *Nauka i Studia*. Przemysł, 2019. № 12 (201). Р. 3–8.
8. Кирпита Т. В. Фантазія як категорія художнього мислення: проблеми вивчення у вітчизняному та зарубіжному літературознавстві. *Materiály XV Mezinárodní vědecko-praktická konference «Nastolení moderní vědy – 2019»*. Praha: Publishing House «Education and Science», 2019. Vol. 4. S. 40–45.
9. Кирпита Т. В. Інтелектуальна гра у новелі «Ясен» Монтегю Родс Джеймса. *Innovative development of science and education: Abstracts of the 3rd International scientific and practical conference*. Athens, 2020. Р. 372–377.

АНОТАЦІЯ

Кирпита Т. В. Жанр повісті та роману-фантазії в англійській літературі другої половини XIX – початку XX століття. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.01.04 «Література зарубіжних країн». – Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара Міністерства освіти і науки України, Дніпро, 2020.

У дисертації досліджено жанрові особливості фантазії як класу творів в англійській літературі другої половини XIX – початку XX століття. З цією метою розглянуто й систематизовано підходи вітчизняних і зарубіжних літературознавців до визначення й класифікації фантазії, фантастики і фантастичного, на основі робіт видатних науковців запропоновано власне визначення фантазії як класу творів, виявлено ідейно-естетичні принципи формування фантастичних жанрів, співвіднесено поняття фантазії й фантастики з поняттям художньої умовності, розглянуто фантазію як літературне явище. При цьому дисертація спирається на висновки і положення історико-літературного і теоретичного характеру, оприявлені в наукових працях таких відомих дослідників і теоретиків фантастики, як Ж.-П. Сартр, Е. М. Форстер, Р. Каюа, Ц. Тодоров, С. Лем, В. Гопман, Ю. Кагарлицький, О. Ковтун, Т. Чернишова та ін. На їх основі виконано власне дослідження місця і ролі нереалістичних жанрів в англійській літературі другої половини XIX – початку XX століття, зроблено власні відкриття стосовно особливостей поезики творів та їх інтерпретацію з опорою на світоглядну та естетичну позицію авторів.

На підставі дослідження різновидів англійської «фантазії» другої половини XIX – початку XX століття встановлено, що фантастичні твори цього періоду складно віднести до якогось одного жанрового різновиду, вони мовби знаходяться на перетині двох або більше магістральних жанрів – готичного роману, літературної казки, наукової фантастики, фентезі. У проаналізованих текстах особлива увага приділяється поезиці, через яку приходимо до глибинних рівнів тексту. Виявлено і висвітлено зв'язок англійської фантазії з міфологією, народною казкою, готичним романом, а також роль у ній таких прийомів, як гротеск і нонсенс. Категорії чудесного і страшного розкриваємо через естетичні категорії прекрасного і потворного, ніцшеанську концепцію аполлонівського та діонісійського начал, а також через запропоноване Фройдом поняття «моторошного».

Ключові слова: фантазія, фантастика, фантастичне, двійництво, дуалізм, страшне, чудесне, моторошне, нонсенс, гротеск, філософський роман.

АННОТАЦІЯ

Кирпита Т. В. Жанр повести и романа-фантазии в английской литературе второй половины XIX – начала XX века. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.01.04 «Литература зарубежных стран». – Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара Министерства образования и науки Украины, Днепр, 2020.

В диссертации исследованы жанровые особенности фантазии как класса произведений в английской литературе второй половины XIX – начала XX века. С этой целью рассмотрены и систематизированы подходы отечественных и зарубежных литературоведов к определению и классификации фантазии, фантастики и фантастического, на основе работ выдающихся ученых предложено собственное определение фантазии как класса произведений, обнаружены идейно-эстетические принципы формирования фантастических жанров, соотнесены понятия фантазии и фантастики с понятием художественной условности, рассмотрена фантазия как литературное явление. При этом диссертация опирается на выводы и положения историко-литературного и теоретического характера, представленные в научных трудах таких известных исследователей и теоретиков фантастики, как Ж.-П. Сартр, Э. М. Форстер, Р. Каюа, Ц. Тодоров, С. Лем, В. Гопман, Ю. Кагарлицкий, Е. Ковтун, Т. Чернышева и др. На их основе выполнено собственное исследование места и роли нереалистичных жанров в английской литературе второй половины XIX – начала XX века, сделаны собственные открытия относительно особенностей поэтики произведений и предложена их интерпретация с опорой на мировоззренческую и эстетическую позицию авторов.

На основании исследования разновидностей английской «фантазии» второй половины XIX – начала XX века установлено, что фантастические произведения этого периода сложно отнести к какой-то одной жанровой разновидности, они как бы находятся на пересечении двух или более магистральных жанров – готического романа, литературной сказки, научной фантастики, фэнтези. В проанализированных текстах особое внимание уделяется поэтике, через которую приходим к глубинным уровням текста. Выявлена и освещена связь английской фантазии с мифологией, народной сказкой, готическим романом, а также роль в ней таких приемов, как гротеск и нонсенс. Категории чудесного и страшного раскрываем через эстетические категории прекрасного и безобразного, ницшеанскую концепцию аполлоновского и дионисийского начал, а также через предложенное Фрейдом понятие «жуткого».

Ключевые слова: фантазия, фантастика, фантастический, двойничество, дуализм, страшное, чудесное, жуткое, нонсенс, гротеск, философский роман.

ABSTRACT

Kyrpyta T. V. Fantasy novel and novella in the English literature of the second half of the 19th and the beginning of the 20th century. – Manuscript.

Thesis submitted for the degree of the Candidate of Philological Sciences in the speciality 10.01.04 “Literature of foreign countries”. – Oles Honchar Dnipro National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Dnipro, 2020.

The dissertation studies the genre peculiarities of fantasia/fantasy as a class of works in the English literature of the second half of the 19th – the beginning of the 20th century. To this end, the approaches of Ukrainian and foreign literary theorists and critics to the definition and classification of fantasia/fantasy, the fantastic and speculative fiction are analysed. Taking into consideration the works of outstanding scholars, the author suggests

her own definition of fantasia/fantasy as a class of literary works, finds ideological and aesthetic principles of the formation of fantasy genres, correlates the concepts of fantasy and the fantastic with the concept of artistic conventionality, and researches fantasia/fantasy as a literary phenomenon. At the same time, the dissertation uses the conclusions and positions of historical-literary and theoretical character, which have been implemented in papers of such famous researchers and theorists of the fantastic, as J.-P. Sartre, E. M. Forster, R. Caillois, T. Todorov, S. Lem V. Gopman, Yu. Kagarlitsky, E. Kovtun, T. Chernysheva and others. On their basis, the author fulfilled her own research of the place and role of unrealistic genres in the English literature of the second half of the 19th – the beginning of the 20th century, and made her discoveries about the peculiarities of poetics of works and their interpretation based on the worldview and aesthetic position of the authors.

In accordance with the study of varieties of English-language “fantasia” of the second half of the XIX – early XX century, the author defines that fiction works of this period are difficult to attribute to any one genre variety, they seem to be at the intersection of two or more main genres – Gothic novel, literary tale, science fiction, and fantasy. In the analyzed texts, special attention is paid to poetics, through which we come to the deep levels of the text. The connection of English fantasia with mythology, folk tale, and Gothic novel, as well as the role of such techniques as grotesque and nonsense in it is revealed and highlighted. The author considers the categories of the wonderful and the frightful through the aesthetic categories of the beautiful and the ugly, the Nietzschean conception of the Apollonian and Dionysian principles, as well as through Freud’s notion of the uncanny.

Keywords: fantasia/fantasy, fantastic, speculative fiction, dualism, duality, frightful, wonderful, uncanny, nonsense, grotesque, philosophical novel.